

NOVA UDŽBENIČKA LITERATURA IZ STAROSLAVENSKOGA JEZIKA

MALI STAROSLAVENSKO-HRVATSKI RJEČNIK
**Sastavili: Stjepan Damjanović, Ivan Jurčević, Tanja Kušević,
Boris Kuzmić, Milica Lukić, Mateo Žagar**

(Matica hrvatska, Zagreb, 2004.)

Kada je 2002. godine objavljena staroslavenska/starohrvatska čitanka *Slovo iskona*, njezin je autor akademik Stjepan Damjanović u uvodnome slovu najavio i objavljivanje staroslavensko-hrvatskoga rječnika koji će biti od velike pomoći u razumijevanju staroslavenskih tekstova, ponajprije studentima kroatistike i slavistike kojima je Staroslavenski jezik jedan od temeljnih kolegija. Rječnik je objavljen dvije godine kasnije pod naslovom *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik*. Izrađen je u okviru znanstvenoga projekta Enciklopedija hrvatskoga glagoljaštva, a sastavili su ga Stjepan Damjanović, Ivan Jurčević, Tanja Kušević, Boris Kuzmić, Milica Lukić i Mateo Žagar. *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* izašao je u izdanju Matice hrvatske kao 3. knjiga biblioteke *Hrvatska jezična baština*, uredila ga je Jelena Hekman, a recenzirali Josip Bratulić i Milan Mihaljević.

Objavljivanje *Maloga staroslavensko-hrvatskoga rječnika* predstavlja treći korak u stvaranju nove udžbeničke literature iz staroslavenskoga jezika, temeljna znanja kojega su studenti sve do prije desetak godina usvajali uglavnom iz *Staroslavenske*

gramatike i *Staroslavenske čitanke* s rječnikom Josipa Hamma. Na tome složenome poslu, potaknut zahtjevima novoga vremena i željom da studentima i na taj način pomogne u svladavanju staroslavenskoga jezika, još od ranih 90-ih godina 20. stoljeća sustavno radi dugogodišnji profesor staroslavenskoga jezika na Filozofskome fakultetu u Zagrebu Stjepan Damjanović. Prije Rječnika profesor S. Damjanović objavio je više izdanja staroslavenske gramatike: *Glasovi i oblici općeslavenskoga književnoga jezika* (1993.¹), *Staroslavenski glasovi i oblici* (1995.², 2000.³), *Staroslavenski jezik* (2003.⁴ 2005.⁵), te već spomenutu čitanku *Slovo iskona*, drugo dopunjeno izdanje koje je objavljeno 2004. godine. Ta izdanja potvrđuju da je autor sustavno, i to na temelju dugogodišnjega sveučilišnoga nastavničkoga iskustva, te u skladu sa zahtjevima koje sveučilišnoj nastavi postavlja novo vrijeme, doradaivao i usavršavao svoje udžbenike. Pritom je oko sebe okupio i u posao uključio tim mladih stručnjaka, a rezultat je njihova zajedničkoga rada i rječnik koji ovom

prigodom predstavljamo. Danas je, stoga, moguće istaknuti da su *Staroslavenskim jezikom*, *Slovom iskona* i *Malim staroslavensko-hrvatskim rječnikom* suvremenoj nastavi iz staroslavenskoga jezika osigurani temeljni priručnici - gramatika, čitanka i rječnik, ali i mjesto unutar kroatističkih i slavističkih studija i u upravo reformiranoj visokoškolskoj nastavi u Hrvatskoj.

Među studentima kroatistike i slavistike i nastavnika koji predaju staroslavenski jezik, novi je staroslavensko-hrvatski rječnik očekivan s nestrpljenjem, i to s razlogom. Rječnik je, naime, i nastao s ciljem da pomogne studentima u razumijevanju staroslavenskih tekstova s kojima se susreću na nastavi, stoga je i njegova koncepcija uvjetovana tim ciljem.

Metodološka su polazišta primijenjena pri sastavljanju ovoga rječnika i osnovne upute za njegovu uporabu s objašnjenjem uporabljenih znakova i oznaka te popisom kratica iznesena na prvih nekoliko stranica (5 – 15) u poglavlju naslovljenu *Uvod ili kako se služiti ovim rječnikom*. Već prvom rečenicom autori ističu temeljnu namjenu *Maloga staroslavensko-hrvatskoga rječnika*: "namijenjen je u prvom redu studentima kroatistike i slavistike koji se u svom studiju susreću sa staroslavenskim tekstovima" (str. 5), a zatim i "svima onima koji se zanimaju za slavensku jezičnu starinu" (str. 5). Korpus na temelju kojega je ovaj rječnik sastavljen u skladu je s njegovom primarnom namjenom, stoga se i temelji u najvećoj mjeri na tekstovima s kojima se na nastavi staroslavenskoga jezika susreću studenti, i to ponajviše na onima koji se nalaze u

Staroslavenskoj čitanci Josipa Hamma i *Slovu iskona* Stjepana Damjanovića. Opseg građe koju sadrži Rječnik uvjetovan je, dakle, njegovom ograničenom namjenom i ograničenim korpusom na temelju kojega je sastavljen, što je istaknuto i u samome naslovu atributom *mali*, i ne pretendira biti zamjenom velikim rječnicima staroslavenskoga jezika kojima se u prvome redu služe stručnjaci-specijalisti. No, autori u Uvodu ističu da će korisnici i u njihovu rječniku naći najveći dio riječi iz staroslavenskoga kanona, što znači iz najstarijih staroslavenskih glagoljičnih i ćiriličnih tekstova (s kraja X. i iz XI. stoljeća).

Kako bi se korisnicima olakšalo služenje Rječnikom, staroslavenske se natuknice bilježe latiničnom grafijom, što je novost u odnosu na postojeće rječnike staroslavenskoga jezika. Time je ovaj rječnik učinjen dostupnim i onima koji ne poznaju stare slavenske grafijske sustave kojima su zapisivani staroslavenski tekstovi, što omogućuje i njegovu širu uporabnu vrijednost. Budući da je hrvatska tradicija staroslavenske pismenosti glagoljična, pri sastavljanju ovoga rječnika autori su prednost dali glagoljičnome dijelu kanona i azbučnome redu glagoljice, odnosno ponašali su se "kao da je svaka riječ prvotno napisana glagoljicom" (str.6), a u Uvodu su objasnili na koji će se način tražiti riječi koje u ćiriličnim tekstovima počinju ćiriličnim slovom koje nema glagoljični parnjak. Uvodni dio sadrži i uvijek korisne tablice sa slovima obiju starih slavenskih azbuka, njihovom brojevnom vrijednošću i imenom te transliteracijom i očekivanim načinom izgovaranja tih slova, a

razjašnjeni su i mogući problemi koje bi u čitanju, odnosno izgovaranju pojedinih latiničnih grafema koji se nalaze u transliteraciji (e, 3, i, č, y, ê, ъ, њ) mogli imati početnici.

U samome se rječničkome dijelu (str. 17 – 321) nižu masnim slovima obilježene staroslavenske natuknice s gramatičkim opisom iza kojega slijedi prijevod natuknice na hrvatski jezik. Natuknice su poredane prema azbučnome redu glagoljice, s time što se u prvoj natuknici uz svako slovo bilježi njegovo ime, glagoljični i ćirilični zapis te brojeva vrijednost u glagoljici i ćirilici. Obrada je natuknica prema vrstama riječi protumačena u uvodnome dijelu, stoga se slijedeći iznesena objašnjenja u *Obradi po vrstama riječi* upoznajemo sa strukturom natukničkih članaka.

Imeničke su natuknice obrađene ovisno o pripadnosti imenice određenomu deklinacijskome tipu u staroslavenskome jeziku. One imenice koje pripadaju glavnim deklinacijama (o-/jo-, a-/ja-), u-deklinaciji i i-deklinaciji uz nominativni oblik sadrže morfem G jd. i kosim slovima obilježenu oznaku roda, a iza gramatičkih odrednica navodi se hrvatski prijevod, npr. **ловьсь**, -a m. – lovac; **бъчѣла**, -y ž. – pčela; **врѣхъ**, -u m. – vrh; **ночь**, -i ž. – noć. Imenice koje pripadaju konsonantskim deklinacijama iv-promjeni ženskoga roda uz nominativni oblik sadrže potpuni genitivni i dativni oblik jednine i oznaku roda, npr.: **кamy**, kamene, kameni m. – kamen, stijena; **диво** divese, divesi s. – čudo; **buky**, bukъve, bukъvi ž. – slovo; štivo, napisan tekst, listina. U obradi imenica srednjega roda na -ъ(j)e autori su u genitivu bilježili

završetak -ê premda je riječ o gramatičkome morfemu -a kako bi oblik u Rječniku bio jednak realizaciji u glagoljičnim tekstovima, npr. **ponošenie**, -ê s. – sramota, pogrda, poruga. Uz osobne se zamjenice donose puni genitivni i dativni oblici, a nekad i širi gramatički podatci, npr.: **азъ**, mene, **мънê zam.** – ja; **ты**, tebe, **тебê**, I tobojo **zam.** – ti; **мы**, насъ, **намъ zam.** – **ми**. Neosobnim se zamjenicama u natukničkome dijelu bilježi nominativni oblik svih triju rodova jednine pored kojega dolazi samo oznaka vrste riječi i hrvatski prijevod, npr. **сь**, **си**, **се zam.** – ovaj, ova, ovo; **вѣсьсь**, **вѣсê/вѣса**, **вѣсе zam.** – sav, sva, sve; svaki, svaka, svako. Iznimka su upitno-odnosne zamjenice **кто** i **что** koje nisu imale kategoriju roda i broja. Pridjevi se donose samo u neodređenome obliku muškoga roda (npr. **крѣпкъ prid.** – jak, snažan, zdrav; **немодръ prid.** – nerazuman, nerazborit), a komparativ se bilježi uz pozitiv samo ako je glasovnim promjenama “udaljen” od njega, npr. **лихъ prid, komp.** **лиши** – prekomjeran, obilan, suvišan; zao, loš. Komparativi su zabilježeni i kao zasebne natuknice uz koje dolazi oznaka v. koja upućuje na oblik pozitiva, npr. **лиши v.** **лихъ**; **уни v.** **добръ**. U obradi se glavnih brojeva uz brojeve 1, 2, 3, 4 bilježe oblici svih triju rodova, a često se uz osnovni broj navodi i složeni, npr. **četyre, četyri, četyri gl. broj** – četiri; **četyre na desęte** – četrnaest; **četyre desęte** – četrdeset. Redni se brojevi donose u određenome obliku svih triju rodova, npr. **сьтъnyi, сътънаê, сътъноe red. broj** – stoti, stota, stoto. Uz glagolsku se natuknicu u infinitivu donosi prezent 1. l. jd. i 2. l. jd.,

i to od posljednjega zajedničkoga grafema u konjugiranome i osnovnome obliku (npr. **odъždati**, -ajǫ, -aeši – kišiti), a ako se mijenja gotovo cijela riječ donose se puni oblici prezenta (npr. **mysliti**, myšljǫ, myšliši – misliti, razmišljati; namjeravati). Glagolima se sa sufixsom -ova-/eva- ne navodi zadnji suglasnik zajednički infinitivu i prezentu pa njihova obrada izgleda ovako: **sêtovati**, -ujǫ, -ueši – žalostiti se, biti tužan, sjetan. Neke glagolske natuknice sadrže i širi gramatički opis, npr. **byti**, esmъ, esi (*nesvrš*) / bǫdǫ, bǫdeši (*svrš*), *aor.* byhъ, *impf.* bêahъ, *kond.* bimъ bylъ *akt. part. prez.* sy (*m, s*), sǫči (ž) – biti; dogoditi se / događati se; nastati / nastajati; **vêdêti**, vêmъ (*vêdê*), vêsi, vêstъ – znati, poznavati, biti svjestan čega; **doiti**, doidǫ, doideši, *akt. part. pret. I.* došъ, *akt. part. pret. II.* došъ – doći, prići, stupiti; dosegnuti.

Rječnikom su obuhvaćene i nepromjenjive vrste riječi (npr. **nynê pril.** - sada; **prêzde** – *prijed. s G i pril.* – prije, pred: isprva, ranije, prije, davno; **ti čest. i vez.** – dakle, onda, tako; i, pa, te; no, ali; još, dakle), obradom kojih su autori također željeli istaknuti neke posebnosti staroslavenskih tekstova pa uz njih često bilježe i sintagmatske izraze koji na njih upućuju. Tako je, primjerice, uporaba konstrukcija *prijedlog + prilog*, potvrđena u obradi tih dviju vrsta riječi, npr. **do** *prijed. s G* – do; protiv; gotovo do, oko; **do kolê**, **do neliže** – dokle...; **selê** pril. – sada; **otъ selê** – odsad; **do selê** – dosad.

Riječi koje imaju isti oblik u natuknici, a različitu gramatičku obradu i značenje donose se zasebno, a obilježene su superskriptom (npr. **dêti**,¹ -ii ž., *mn.* – djeca; **dêti**² dêjǫ, dêeši / deždǫ, deždeši

- činiti, raditi, djelovati; govoriti, kazati; **dêti**³ sê dêždǫ sê, dêeši sê – izgubiti se, nestati). Ako, pak, jedna natuknica ima više obrada, one su odvojene kosom crticom, npr. **vъnimati**, vъnemljǫ, vъnemleši/-ajǫ, -aeši – opažati, razabirati. Kosom su crticom razdvojene i natuknice različite po tvorbi, ako znače isto i slijede jedna za drugom, npr. **sъvêd^ etelъstvie**, -ê s. / **sъvêdêtelъstvo**, -a s. – svjedočanstvo.

U obradi natuknica autori su Rječnika uvažavali i činjenicu da leksik staroslavenskoga jezika od prvih tekstova pokazuje i otvorenost prema različitim tipovima varijanata. Tako su u obradi određene natuknice oznakom *usp.* upućivali, primjerice, na sinonime (npr. **životъ**, -a *m.* – život; *usp.* **žiznъ**, **žitie**, **žitъ**; **žitъ**, -i ž. – život; *usp.* **životъ**, **žiznъ**, **žitie**; **zmii**, -a *m.* / e ž. – zmaj, zmija; *usp.* **aspida**, **gadъ**, **ehidъna**, **zmiê**; **aspida**, -y ž. – zmija; *usp.* **gadъ**, **ehidъna**, **zmiê**), te na različite tvorbe i preklapanja ili razilaženja u značenju, npr. **episkuplъ prid.** – biskupski; *usp.* **episkupъskъ**; **episkupъskъ prid.** – biskupski; *usp.* **episkuplъ**. Oznakom *v.* upućuje se na uobičajenije, češće ili etimološki pravilnije oblike kojisu i obuhvaćeni leksikografskom obradom (npr. **cesarъ v.** **cêsarъ**; **êzykъ v.** **jezykъ**; **jutrъ v.** **utrъ**).

Od velike će pomoći korisnicima ovoga rječnika pri analizama staroslavenskih tekstova biti prijevodi sintagmatskih izraza priključenih pojedinoj natuknici, od kojih neki pripadaju i frazeološkome fondu. Tako, primjerice, uz natuknicu **vêkъ** nakon gramatičkoga opisa i hrvatskoga prijevoda nalazimo: **otъ vêka** – od vječnosti; **vêkъ**

сѣ – ovo vrijeme, ovaj svijet; **вѣ** **вѣкъ** – u vječnost, zauvijek; **вѣ** **вѣкъ** **вѣку**, **вѣ** **вѣкъ** **вѣкъом** – u vijekove vjekova, uz natuknicu **žrѣbii** / **žrѣбъ**: **žrebie metati** (**mesti**, **vrѣci**, **dati**, **položiti**) – kladiti se, a uz natuknicu **hvala**: **hvalo** **въzdati** (**dati**, **reči**) – zahvaliti.

U Uvodu su autori naglasili da *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* korisnicima nudi veći dio riječi iz staroslavenskoga kanona, s iznimkom osobnih i zemljopisnih imena koja su uvrštavali vrlo selektivno. Valja, međutim, istaknuti da u Rječnik uvrštena osobna i zemljopisna imena omogućuju uvid u staroslavenski onomastički korpus, a omogućuju i zanimljive usporedbe s oblicima istih imena u suvremenome hrvatskome jeziku, npr. **авра(а)мъ** – Abraham; **андрѣѣ** – Andrija; **асирii** – Asirija; **гај** – Gaj; **галilee** – Galileja; **давудъ** – David; **дѣнаръ** – Dnjevar; **евѣга** – Eva; **египтъ** – Egipat; **ierusalimъ** – Jeruzalem; **ioa(n)na** – Ivana; **italiѣ** – Italija; **iѣkovъ** – Jakov; **luka** – Luka; **magdalyni** – Magdalena; **mariѣ** – Marija; **meždjurečie** – Mezopotamija; **petръ** – Petar; **rimъ** – Rim; **rumъ** – Rim; **tek(ъ)la** – Tekla itd.

Građa koju sadrži *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* i način obrade

staroslavenskih riječi zasigurno će svima onima koji se zanimaju za slavensku jezičnu prošlost biti od velike pomoći u upoznavanju leksika, ali i drugih jezičnih značajki, najstarijega slavenskoga književnoga jezika. Poznavanje je staroslavenskoga jezika temelj za shvaćanje početnih faza razvoja svih slavenskih jezika, znači i hrvatskoga, stoga je svaki novi rezultat znanstvenoga bavljenja tim jezikom korak naprijed i u shvaćanju vlastite kulturne i jezične prošlosti. U tome je smislu i *Mali staroslavensko-hrvatski rječnik* važan prinos razumijevanju sudjelovanja staroslavenskoga jezika u razvoju hrvatskoga jezika i spoznavanju kulturološke vrijednosti toga prvoga slavenskoga književnoga jezika za hrvatsku kulturu. Činjenica da je namijenjen ponajprije studentima kroatistike i slavistike dodatno naglašava potrebu i opravdanost učenja staroslavenskoga jezika na visokoškolskoj razini, ali i potrebu sustavnoga rada na stvaranju nove udžbeničke literature, što će, vjerujemo, potvrditi sami studenti čestim otvaranjem korica *Maloga staroslavensko-hrvatskoga rječnika*.

Sanja Holjevac